

Įvadas

Per 20 atkurtos Lietuvos nepriklausomybės metų daug padaryta tyrinėjant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją. Nemažai nuveikta ir tą istoriją populiarinant – pakanka paminėti „Būtovės slėpinių“ televizijos laidas ar raitelių žygį iš Lietuvos prie Juodosios jūros per Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijai svarbias vietas. Išpopuliarėjo turistinės lietuvių kelionės po Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pilis ir Radvilų bei Sapiegų rezidencijas Baltarusijoje, atrandamas Lukas... Tačiau vis tiek apie valstybę, kurią laikome savo valstybingumo pirmtake, žinome nedaug. Pavyzdžiui, ar daugelis žino, kad senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės sienos reikia ieškoti dabartinėje Lenkijoje? Ar pagalvojame, kad Rytų Latvijoje esama daug su senąja Lietuva susijusių paminklų? Galop ar Lietuvos miestų ir miestelių gyventojai žino, kas vyko jų gyvenamose vietovėse prieš tris, keturis ar daugiau šimtmečių? Dar mažiau apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę žino mūsų kaimynai. Į tautines valstybes pasidalijusi senoji Lietuvos valstybė skirtingai prisimenama ir vertinama baltarusių, latvių, lenkų, ukrainiečių bei rusų tautų.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybės sienos per jos gyvavimo laikotarpį smarkiai keitėsi. XV a. pradžioje ji užėmė bene didžiausią plotą, plačiai driekėsi į dabartinę Ukrainą ir Baltarusiją, siekė Rusiją ir dabartinę Moldovą. Valstybės pietvakarių siena ėjo dabartinėje Lenkijoje.

XVI a. viduryje Lietuva prisijungė žemių dabartinės Latvijos rytuose, tačiau netrukus nesėkminguose karuose su Maskva pradėjo prarasti didelius savo teritorijos plotus. Lietuvos ir Lenkijos atstovams 1569 m. sudarius Liublino uniją, Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei priklausančios dabartinės Ukrainos vaivadijos ir Palenkė buvo prijungtos prie Lenkijos Karalystės. Taip šių teritorijų gynimas buvo perkeltas ant Lenkijos pečių. O Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei pasidavusi

Livonija tapo bendru Abiejų Tautų Respublikos lenu. Po įspūdingų, bet trumpalaikių karinių pergalių prieš Maskvą XVII a. pradžioje karo laimė nususuko nuo Abiejų Tautų Respublikos. XVII a. antroje pusėje valstybės rytinės sienos pasitraukė gerokai į vakarus. Dar po 100 metų šalis kaimynės – Rusija, Austrija ir Prūsija – pasidalijo Abiejų Tautų Respubliką ir ištrynė ją iš pasaulio žemėlapiu.

Šis kelionės vadovas turėtų padėti savo istorija besidomintiems lietuviams, besilankantiems savo krašte ir gretimose valstybėse, pažinti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paminklus ir pačią Didžiąją Kunigaikštystę.

Vilniuje gyvenęs lenkų rašytojas Juzefas Mackevičius (Józef Mackiewicz, 1902–1985) rašė, kad žmones, gyvenančius buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, skiria sienos, politinės santvarkos ir kalbos, bet juos gali jungti kraštovaizdis, kuris, kaip žinoma, yra gamtos ir kultūros kūrinys.

Šiuo vadovu siekiama pristatyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūrinio kraštovaizdžio elementus: miestus ir miestelius, pilis, dvarus ir bažnyčias, kurie, dabar esantys skirtingose valstybėse, kartais atrodo be galo panašūs. Slanimo bernardinų konvento bažnyčios interjeras netikėtai primena Vilniaus bernardinų konvento bažnyčią. Agluonos šventovės architektūroje atpažįstame Vilniaus dominikonų vienuolyno Lukiškėse bažnyčios formas. Žinant, kad Agluonos dominikonų konventas priklausė Lietuvos dominikonų provincijai ar kad Slanimo ir Vilniaus bernardinų vienuolynus fundavo ta pati Sapiegų šeima, tokie panašumai nebeatrodo keisti.

Kita vertus, neretai už dabartinės Lietuvos ribų esantys paminklai leidžia geriau suprasti senąją Lietuvą. Pakaktų paminėti Lucko tvirtovę, Gardino pilį, gotikines šventoves Baltarusijos laukuose ar didingą barokinę rezidenciją Nesvyžiuje.

Kelionės vadove negali būti išsamiai aptarti ir įvardyti įvairūs ryšiai, sieję senąsias Lietuvos valstybės žemes, bet juos reikia turėti omenyje. Didikų šeimos turėjo žemių ir dvarų, įvairiose valstybės dalyse įgytų per santuoką ar gautų už nuopelnus valstybei. Radvilų tėvonija buvo dabartinėje Lietuvoje, Sapiegų – Baltarusijoje, Ostrogiškių – dabartinėje Ukrainoje, bet jie savo tėvyne laikė Lietuvą ir, nepaisydami savo etninės kilmės ar religijos, buvo dideli šios valstybės patriotai. Terminas *lietuwis* senoje Lietuvoje dažniausiai reiškė ne etninę kilmę, o pilietybę. Didžiųjų senosios Lietuvos giminių pėdsakų randama ne tik jų kilmės žemėse, bet ir kitose buvusios valstybės dalyse bei jos sostinėje Vilniuje – čia rasime Radvilų, Sapiegų, Oginskių ir Ostrogiškių statytų bažnyčių bei rūmų.

Nors Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė priskiriama išnykusioms valstybėms ir nėra jos institucijų tęstinumo, nors socialinės permainos išblaškė senąsias gimines ir jų atstovų Lietuvoje, Ukrainoje bei Baltarusijoje nebeliko, tebėra vienas nenutrūkęs ryšys su senąja valstybe – tai jos religinis palikimas. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Europoje garsėjo ir kaimynus stebino religiniu pakantumu. Tai nereiškia, kad visai nebūta tarpreliginės įtampos ar kad visos religinės bendruomenės turėjo lygias teises. Katalikybė buvo privilegijuota, nes ją išpažino valstybės valdovai. Tačiau aukštesnė katalikybės padėtis neatėmė teisės kitų religijų išpažinėjams laisvai praktikuoti savo tikybą, turėti maldos namus, kurie būtų iš išorės atpažįstami kaip sakraliniai statiniai. Kitoks tikėjimas galėjo kiek apriboti valstybinės karjeros galimybes, bet nepalikdavo asmenų už visuomenės ribų – tokia praktika buvo įprasta Vakarų Europoje.

Taigi, Lietuvoje ir gretimose valstybėse egzistuojančios senosios religinės bendruomenės yra tiesioginis istorinės Lietuvos palikimas. Dera prisiminti, kad kai kurios šventovės, pavyzdžiui, Vilniuje, nenutrūkstamai veikia nuo įkūrimo ir yra tarsi gyvas ryšys su tolima praeitimi. Senąsias religines bendrijas kaip savitą paveldą pripažįsta Lietuvos Konstitucija, suteikianti išskirtinę padėtį ir garantuojanti valstybės paramą devynioms tradicinėms religijoms bei konfesijoms, gyvavusioms Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Šių religijų ir konfesijų bendruomenės brangina savo istoriją ir tradicijas, dauguma jų turi paminklų, susijusių su senąja Lietuvos istorija. Be abejo, paminklų likimas paveiktas gana sudėtingos religinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir jos buvusių žemių istorijos.

Senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bažnytinės administracijos ribos nesutampa su dabartinėmis sienomis. Vilniaus katalikų vyskupija kadaise buvo pati didžiausia visoje Europoje – jos teritorija driekėsi toli į dabartinės Baltarusijos žemes. Panašaus dydžio buvo Lietuvos pranciškonų, dominikonų ar jėzuitų provincijos, kurių centras buvo Vilnius.

Kai kalbama apie religinį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdį, negalima pamiršti, kad šioje valstybėje labai svarbų vaidmenį atliko graikiškoji krikščionybė, vadinama stačiatikybe – bent pusė valstybės gyventojų buvo stačiatikiai. Senieji stačiatikių centrai – Kijevas, Polockas, Naugardukas – išliko svarbūs visą valstybės gyvavimo laikotarpį.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė pagimdė naują krikščionišką konfesiją – unitus, arba graikų apeigų katalikus. 1595 m. dalis valstybės stačiatikių pripažino Romos popiežiaus autoritetą, bet pasiliko slavų

pamaldų kalbą ir tvarką. Valstybei žlugus, carinėje Rusijoje ir vėliau Sovietų Sąjungoje ši konfesija buvo aršiai persekiojama, tad geriau išliko Ukrainos žemėse, tačiau unitų paminklų gausu ir Baltarusijoje. Dėl Rusijos imperijos paramos stačiatikiams graikų katalikų šventovės buvo perduotos Stačiatikių bažnyčiai. Ukrainoje, kur Graikų apeigų katalikų bažnyčia tebėra išlikusi, dalis šio paveldo gražinta. Baltarusijoje graikų apeigų katalikų labai mažai, tad jų paveldas šiuo metu priklauso Stačiatikių bažnyčiai.

Kita dalis stačiatikių unijos nepriėmė ir laikėsi savo papročių. Be to, XVII a. į Lietuvos žemes iš Maskvos valstybės kėlėsi ten persekiojami Bažnyčios reformos priešininkai – sentikiai. Pietinėse Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, kurios iki Liublino unijos priklausė Lietuvai, gyvavo armėnų bendruomenės, kurios praktikavo labai savitą krikščionybės formą su graikų kultūros atspindžiais. Taigi stačiatikybė, arba graikiškosios tradicijos krikščionybė, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyvavo net keliais pavidalais. Būtina pabrėžti, kad senas tradicijas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse turėjusi stačiatikybė buvo skleista vietinėmis formomis ir labai skyrėsi nuo Maskvos valstybės stačiatikybės. Tai liudija ir vakarietišku formų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikių architektūra bei liturginė dailė.

Lotyniškoji krikščionybė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje taip pat buvo labai įvairi – valstybės įstatymai gerbė bajorų laisves, tad privačiose bajorų ir didikų valdose XVI a. gyvavo įvairių formų Reformacija. Tiesa, nuo XVII a. antros pusės dėl griežtesnės Abiejų Tautų Respublikos valdovų laikysenos religijos laisvės sumažėjo, bet didžiausios Reformacijos kryptys, populiariai vadinamos liuteroniškumu ir kalvinizmu, paliko reikšmingų pėdsakų kultūroje ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje gyvuoja iki šiol.

Be to, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyvavo net dvi judaizmo formos. Vieną jų praktikavo vis gausėjanti žydų bendruomenė, kurios atstovai nuo XVIII a. pabaigos sudarė dažno Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestelio gyventojų daugumą, o kitą praktikavo tiurkų kilmės karaimai, kurių bendruomenė niekada nebuvo gausi ir gyveno tik keliose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vietovėse.

Islamą išpažinę totoriai to meto Europoje buvo bene šiauriausia musulmonų bendruomenė, laisvai praktikavusi savo religiją.

Iš religinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos apžvalgos akivaizdus ir turtingas etninis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės palikimas. XX a. pradžioje susikūrusios tautinės valstybės siekė suvienodinti savo piliečių kalbą ir kultūrą, sukurti vienos žemės, vienos

tautos ir vienos kalbos politines bendrijas. Nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicijų buvo sparčiai tolstama. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą dar buvo karštai ginčijamasi, ar gali būti lenkiškai kalbančių lietuvių, o susikūrus tautinėms valstybėms kalbos ir tautybės ryšys jau laikytas tiesioginiu ir privalomu. Pamažu buitiniu lygmeniu susiklostė nuomonė, kad visi kitakalbiai yra ateiviai ir tik vyraujantis etnosas yra autochtonai. Ši nuomonė labai sunkiai suderinama su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tikrove – nors ir galima, pavyzdžiui, nustatyti žydų, karaimų, totorių, sentikių atsikėlimo į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes laiką, vargu ar kelis šimtus metų nuolat gyvenančias bendruomenes galima vadinti svetimomis. Tas pats pasakytina apie lenkus ir rusus – dažnas jų gali nurodyti savo protėvių, gyvenusių dabartinės Lietuvos, Baltarusijos ar Ukrainos žemėse, kartas. Verta gal tik paminėti, kad tautybės klausimas tapo labai svarbus jau žlugus Abiejų Tautų Respublikai – tada ir buvo apsispręsta, kuriai tautai priklausyti. XX a. pirmais dešimtmečiais nebuvo retas atvejis, kai tikri broliai pasirinkdavo skirtingas tautybes. Gerai žinomo lietuvių gamtininko Tado Ivanausko (1882–1970) vienas brolis buvo baltarusis, o kiti du – lenkai.

Tad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija ir paveldas sunkiai pasiduoda tautinei interpretacijai, nors būtent tai pastarąjį šimtmetį atkakliai bandoma daryti. Netikslu būtų Kijevo ar Nesvyžiaus paminklus vadinti lietuviškais, lenkiškais ar baltarusiškais šiuolaikine prasme, bet šie paminklai gali padėti suvokti, kad lietuviškumas nėra laike sustingęs reiškinys – jis keitėsi ir tebesikeičia. XVI a. save lietuviu vadinantis asmuo galėjo lietuvių kalba laikyti to meto valstybinę – rusėnų – kalbą, kuria parašyti senieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijos paminklai, ir išpažinti stačiatikybę. Pats faktas, kad XVII a. iškiliausių senųjų Lietuvos giminių atstovai nerašė ir tikriausiai jau nekalbėjo bei nesuprato lietuviškai, nereiškia, kad jie buvo „nautautėję“ – to meto tautybės supratimas buvo daug platesnis už šiandienį. Su kalba glaudžiai susietas tautiškas atsiskyrė šių laikų lietuvius nuo senosios jų istorijos ir literatūros šaltinių, kurių dauguma parašyti lotyniškai, rusėniškai, lenkiškai – kalbomis, kuriomis buvo kuriama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštija. Dabar tik specialistai gali perskaityti Lietuvos teisyne – Pirmąjį, Antrąjį ir Trečiąjį Lietuvos Statutus, didžiąją dalį XV–XVIII a. sukurtos grožinės literatūros ar poleminių tekstų. Vėlyvas krikštas neleido susiformuoti lietuviškai viduramžių raštijos kultūrai. Lietuviška raštija plačiau pradėta plėtoti tik XVII a., bet ir tada raštai lietuvių kalba dažniausiai buvo skirti ganytojū, sielovados veiklai.

Todėl labai svarbus dailės ir architektūros paminklų liudijimas – jis nepriklauso nuo kalbinių ribų, peržengia laiką ir leidžia užmegzti tiesioginį ryšį su asmenimis ir visuomene, kurie šiuos paminklus kūrė.

Bene ryškiausi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybės paminklai – jos didieji miestai, pilys ir tvirtovės. Vilnius, Kaunas, Trakai, Kernavė – Lietuvoje, Gardinas, Krėva, Naugardukas – Baltarusijoje, Kijevas, Luckas – Ukrainoje leidžia prisiliesti prie medžiaginių istorinių įvykių liudytojų.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės giminių istoriją mena jau minėtos tėvonijos ir rezidencijos – laikui bėgant, jos smarkiai nukentėjo, kai kurios visai išnyko, bet išlikusios leidžia suprasti giminės svarbą mūsų senojoje istorijoje ir skatina geriau pažinti senąsias gimines, kurias buvome išmėtę iš savo istorijos.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai ir miesteliai, nors labai pakitę per du pastaruosius šimtmečius, byloja apie prekybą, amatus, tautinę valstybės mozaiką. Daugelis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų Rusijos imperijos laikais prarado savivaldą, taigi ir senąsias rotušes, kuriose miesto reikalus sprendė miestiečių išrinkti atstovai. Tačiau daug kur išliko turgaus aikštės, menančios turgus ir muges. Kai kur, pavyzdžiui, Kėdainiuose ar Nesvyžiuje, galima pamatyti amatininkų namus. Ir, žinoma, kiekviename miestelyje galima rasti bent dviejų konfesijų maldos namus – tegu ir nebūtinai labai geros būklės. Dalyje sakralinių pastatų išlikęs ir originalus interjeras, dailės kūrinių. Deja, pasaulietiniai statiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų įrangos neišsaugojo. Tik restauruotojų pastangomis kai kuriuose jų atidengta originali sienų tapyba, atliktos daugiau ar mažiau tikroviškos rekonstrukcijos.

Kur ne kur išlikę gatviniai (rėžiniai) kaimai primena apie XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įvykdytą Valakų reformą – vieną ambicingiausių administracinių reformų mūsų regiono istorijoje. Tačiau senosios žemėvaldos ribos ištrintos per vėlesnių laikų pertvarkas, ypač sovietinę kolektyvizaciją.

Taigi, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė – ta išnykusi valstybė, didžiausia savo gyvavimo laikotarpio Europoje – tebėra šalia mūsų. Jos paminklai ne visada iš karto atpažįstami. Bet kaip senovės Romos paminklai yra svarbūs dabartiniams italams, prancūzams, vokiečiams ir britams, taip ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė – mūsų regiono senoji didvalstybė – intriguoja, masina, primena apie bendras regiono šaknis, ragina atidžiau įsižiūrėti į mus supančią tikrovę.